

Baxodir XUSANOV,

Namangan davlat pedagogika instituti dotsenti, f.f.n.

E-mail: xbaxodir970@gmail.com

Tel: (93) 5103118

Samarqand davlat chet tillar instituti professori, f.f.d O.G'aybullayev taqrizi asosida

SOCIOSPIRITUAL NECESSITY OF CLUSTERING AESTHETIC EDUCATION

Annotation

The article analyzes the importance of improving the process of aesthetic education based on clustering, harmonizing the social content of the cluster with the content of aesthetic education, and the effectiveness of the cluster as an effective mechanism of ensuring the coherence of modern education.

Key words: aesthetics, aesthetic education, cluster, clustering, aesthetic knowledge, quality education.

СОЦИАЛЬНО-ДУХОВНАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ КЛАСТЕРИЗАЦИИ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В статье анализируется важность совершенствования процесса эстетического воспитания на основе кластеризации, гармонизации социального содержания кластера с содержанием эстетического воспитания, а также эффективность кластера как действенного механизма обеспечения связности современного образования.

Ключевые слова: эстетика, эстетическое образование, кластер, кластеризация, эстетическое знание, качественное образование.

ESTETIK TARBIYANI KLASTERLASHNING IJTIMOY-MA'NAVYI ZARURIYATI

Annotatsiya

Maqolada klasterlash asosida estetik tarbiya jarayonini takomillashtirish, klasterning ijtimoiy mazmunini estetik tarbiya mazmuni bilan uyg'unlashtirish hamda klaster zamonaviy tarbiya uzviyiligi ta'minlashning ta'sirchan mexanizmi sifatidagi mohiyati ilmiy-falsafiy jihatdan tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: estetika, estetik tarbiya, klaster, klasterlash, estetik bilim, sifatli ta'lim.

Kirish. Dunyoning estetik manzarasi va jamiyat estetik qiyofasiga integratsiyalashuvi, axborotlashuv va raqamli texnologiyalarning sezilarli ta'siri inson taraqqiyoti konsepsiyasiga zamonaviy yondoshuvni talab etadi. Bu jarayon o'z navbatida, estetik bilimlarni takomillashtirish, estetik tarbiyani rivojlantiruvchi metodologiyani yaratish hamda estetik dunyoqarashni boyitishga xizmat qiluvchi omil, vosita va usullarni falsafiy jihatdan ilmiy tadqiq qilish zaruriyatini yuzaga keltirmoqda.

O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'lim va tarbiyaning sifati bugungi va ertangi hayotimiz darajasini belgilashi kerakligini uqitirib, shunday degan edi: "Ta'lim-tarbiya kabi muhim strategik masalaga eskicha qarash, eskicha bilim va tizim bilan yondashish mumlaqo mumkin emas. Bu borada eng zamonaviy va ilg'or tizimni yaratmasak, oldimizda ko'ndalang turgan bironta muammoni yecholmaymiz"[1]. Darhaqiqat, mamlakatimiz taraqqiyotining hozirgi davrida ta'limning shaklan va mazmunan qiyofasi ko'p jihatdan tarbiyani maqsadli va manzilli yo'naltirishga bog'liq. Bu jarayonning samarali natijasi estetik tarbiya klasterlarining ijtimoiylashuvini taqazo etadi. Estetik tarbiyaning klaster tizimi voqea-hodisa, shaxs yoki harakatning ijtimoiy-ma'naviy mohiyatini belgilaydi.

Tarbiya jamiyat taraqqiyotida beqiyos ahamiyatga ega: yaxshi tarbiya odamni fazilatli insonga aylantiradi. Qolaversa, tarbiya ma'naviy qadriyatlar bilan birga hozirgi zamon talablari ehtiyojlarini ham nazarda tutadi. Muayyan maqsadga qaratilgan tarbiya jarayoni nazariy jihatdan ma'lum bir mazmun va mohiyatni hisobga olgan holda qat'iy tartib asosida rejalashtiriladi. Biroq, har qanday nazariya o'zini amaliyotda oqlasa, hayotga singsa, inson kamolotiga ta'sir ko'rsatsagina qadriyatga aylanadi. Yangi O'zbekiston sharoitida estetika klasterlari tarbiyani rivojlantirishning muhim omili bo'lib xizmat qiladi. Ya'ni, estetik tarbiya klasteri asosida ta'limning tarbiyaviy mazmunini oshirish, talabalarni estetik obyektga qiziqishini uyg'otish hamda badiiy-estetik dunyoqarashini boyitishda ta'lim va tarbiya uzviyiligi ta'minlaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Estetik tarbiya klasterlarining ijtimoiy-falsafiy muammolari Yevropaning yetakchi ilmiy tadqiqot markazlari - University of Helsinki (Finlyandiya), Lancaster University (Buyuk Britaniya), Sankt-Peterburg universiteti (Rossiya)da samarali ishlar amalga oshirilgan. G'.I.Muxamedov pedagogik ta'lim innovation klasterining aniq maqsad va vazifalarini belgilash tamoyillarini taklif qiladi. Bular: tabiiy alofadorlik; *uzviylik*; izchillik; vorisiylik; zamonaviylik; yo'naltirilganlik; maqsadning mushtarakligi; manfaatlarning xususiyligi; o'zaro nazoratdan iborat. Mazkur tamoyillardan kelib chiqqan holda pedagogik ta'lim klasterini yaratishda bir nechta muhim yo'nalishlar belgilangan [2]. L.V.Lytkina klaster vositasida o'smirlar estetik tarbiyasiga doir tadqiqotlarida estetik obyektlarga tashrif, estetik ishlanmalar bilan tanishish, estetik munosabatni amalga oshirish imkoniyatlarini tahlil qilgan [3]. U estetik tarbiyani isloh qilish, madaniy hayotning o'zgarishi natijasida yuzaga kelayotgan estetik bo'shliqlarni rasional va irrasional, nazariy va amaliy, aksiologik va praktsiologik yo'nalishlarda ilmiy tadqiqotlar doirasini kengaytirishni taklif qiladi. Ammo, bu jarayonni estetikaning "qiziqarlilik" mezoniy tushunchasidan tashqarida amalga oshirish qiyin kechadi. Bu masalada Abdulla Sher qiziqarlilikni badiiy asarning idrok etuvchida estetik zavq, kuchli hayajon uyg'otadigan o'ziga xos xususiyat, usiz hech qanaqa san'at turi va estetik munosabat faol mavjud bo'lolmaydi, ya'ni idrok etuvchining diqqatini tortolmaydi, degan fikrni ilgari suradi. Tarbiya klasterining asosiy talabi estetik munosabat jarayonlariga qiziqtirishdan iborat [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Jahonda globallashtirish sur'atlarining ortishi, ta'lim va tarbiya makonida xalqaro raqobatning kuchayishi, axborot texnologiyalari jadal rivojlanishi hamda fanlar integratsiyalashib borayotgan sharoitda yangicha falsafiy-estetik tafakkurni rivojlantirish tendensiyalarini o'rganishni talab etmoqda. Ayniqsa, hozirda estetik tarbiya inson, jamiyat va davlatga har doimgidan ham ko'ra ko'proq kerak ekanligi ayon bo'lmoqda. Chunki, fan va texnika taraqqiyoti estetik dunyoqarashni boyitishga bo'lgan ehtiyojning turkumlari, shakl va vositalar ko'lamini kengayishiga olib keladi. Bu jarayon esa jahonda umuminsoniy estetik qadriyatlarni ro'yobga chiqarish va uni falsafiy-estetik kontekstda tadqiq etishni hamda yangi standartdagi badiiy-ijodiy yondashuvning dolzarbligini keltirib chiqaradi.

“Estetik tarbiya” deganda, insonning voqelikka estetik munosabatini rivojlantirishning maqsadli jarayoni nazarda tutiladi. Voqelikka estetik munosabat esa avvalo, Estetika fanining, qolaversa, estetika sohasidagi tadqiqotlarning obyekti va subyekti, estetika qonuniyatining bosh masalasi hisoblanadi. Shu ma’noda, “estetik tarbiya”ning asosiy o’zagi “munosabat” tushunchasida o’z aksini topadi. Bu munosabat, boshqa munosabat turlari (ko’rinishlari)dan farqli o’laroq, odamning shakllanishi, inson sifatida rivojlanishi va umrining yakuniga qadar bo’lgan jarayonlarda ishtirok etadi.

Estetik tarbiya uzoq yillar estetik his va idrok etish mahoratini rivojlantirishga qaratilgan murakkab jarayonlar bilan shug’ullanib keldi. Bu jarayonlar gohida hayotiy (real) voqeliklarga mos kelmas edi. Endilikda, estetik tarbiya o’z zimmasiga odamlarning atrofdagi hodisalarga, o’zgarishlarga estetik munosabatda bo’lish ko’nikmasini va qobiliyatini shakllantirish mas’uliyatini olishi zarur. Sababi, munosabatlar asosini manfaatlar tashkil etayotgan, shuningdek, sifatli ta’lim va tarbiya taraqqiyotning mezoniga aylangan davrda estetik talablar qiymatga va qadriyatga ko’proq aylanadi.

Fan, ta’lim, bilim va tarbiyani o’rganish, o’zlashtirish va hayotga joriy etish orqali samaradorlikka erishish har doim davlat taraqqiyotining muhim sharti bo’lib kelgan. Xalqimizda farzandni voyaga yetkazish va tarbiyalashda o’ziga xos uslub va tajribaga ega. Bu tajriba asrlar davomida sinovdan o’tib, milliy qadriyatga aylanib ketgan. Bu qadriyatlar mehnatsevarlik, g’amxo’rlik, mehribonlik, muruvvat, halollik kabi fazilatlarini tarbiyalashga yordam beradi. Estetik tarbiya klasteridan ko’zlangan asosiy maqsad – ta’limning estetik mazmunini boyitish, qiziqarliligini oshirish hamda ta’lim oluvchilarda estetik boy dunyoqarashni rivojlantirish asosida shaxs (malakali mutaxassis)ni tayyorlashdan iborat.

Ma’lumki, yoshidan, jinsidan, millatidan va irqiy kelib chiqishidan qat’iy nazar inson zoti doimiy ravishda estetik voqelik bilan to’qnash keladi, estetik borliqning ichida yashaydi, munosabatga kirishadi. Sababi insonning ma’naviy hayoti, kundalik turmush tarzi, san’at va badiiy adabiyot bilan muloqoti va boshqa o’zaro insoniy munosabatlarning asosida go’zallik va hunuklik, fojeaviylik va kulgulilik muhim o’rin egallaydi.

O’qituvchi o’quvchi (talaba)ni tarbiya orqali pedagogik faoliyatga tayyorlashi estetik tarbiya klasterining zaruriy sharti hisoblanadi. Chunki, talabaning pedagogik faoliyatga tayyor bo’lishi uchun talaba shu muhitning havosidan nafas olishi, jamoa bilan birga kurashishi, o’qituvchi bilan birga ishlashi, shuningdek, pedagogik faoliyatda yuzaga keladigan ziddiyatlar qarshisida dovdirab qolmasligi va bunday muammoni o’zi mustaqil hal etishi uchun ta’lim amaliyoti tarbiya nazariyasi bilan mustahkamlanishi zarur. Bu borada estetik tarbiya klasteridagi quyidagi kompetensiyalar muhim ahamiyat kasb etadi: a) talabalarni estetik tarbiya jarayoniga tayyorlash; b) talabalarining estetik ahamiyatga ega tashabbuslarini qo’llab-quvvatlash; v) talabalarining iste’dodlarini ro’yobga chiqarish uchun sharoit yaratish; g) ilmiy-ijodiy mehnati samarasidan manfaatdorlik ko’rish imkoniyatlarini kengaytirish; d) turmush estetikasini qaror toptirish orqali g’ayriestetik odatlardan himoyalanih ko’nikmalarini rivojlantirish.

Namunaviylik har doim “ustoz-shogird” an’anasi uchun muhim axloqiy prinsip bo’lib kelgan va u “Talaba – talabaga ustoz, talaba – talabaga shogird” tamoyili uchun ham tarbiyaviy asos bo’lib xizmat qiladi. Buning uchun o’qituvchi kabi talaba ham maqsadga erishishni istashi, xohlashi, qiziqishi, real va amaliy natijaga erishishi mumkinligini anglashi zarur. Agar talaba va o’qituvchi xohlab ishlasa, o’z faoliyatidan qoniqish hosil qilsa, birgalikdagi natijasini ko’rsa tarbiya klasteri samara beradi. Aks holda tashabbus kim tomonidan chiqsa tashkil etuvchisi, ijrochisi, ishtirokchisi va javobgari ham o’zi bo’lib qolaveradi. Natijada ishdan zerikish, bezish, ko’ngli sovish, qiziqmaslik holati yuzaga keladi. Tarbiya jarayoniga nisbatan bu kabi eskicha yondoshish xato va noto’g’ri ekanligini ta’lim muassasasidagi ayrim madaniy-ma’rifiy tadbirlarga nisbatan o’qituvchi va talabalarining munosabatida kuzatish mumkin.

Tahlil va natijalar. Tajriba va tahlillar shuni ko’rsatmoqdaki, ta’lim muassasalarida tarbiya nazariyasi bilan tarbiya amaliyoti o’rtasidagi nomutanosiblik, tarbiya tizimining tor va cheklangan taktik mazmuni, tarbiyalash metodlari va mexanizmlarining eskirganligi, ayniqsa, ilmiy asoslangan tarbiya amaliyotining mavjud emasligi, shuningdek, ta’lim oluvchi (o’quvchi, talaba)ning faoliyati uchun zarur bo’lgan va uni baxolovchi estetik mezonlarining ishlab chiqilmaganligi estetik tarbiya yo’nalishidagi ishlarni tashkil etish, o’tkazish va amalga oshirishda bir xillik, shaklbozlik, turg’unlik va tadbirbozlik kabi holatlarni yuzaga keltirmoqda.

Estetik tarbiyani klasterlash sifati aniq mezonlarga tayanadi. Bu o’z navbatida, go’zallik, ulug’vorlik, tubanlik, hunuklik kabi tushunchalarning falsafiy mohiyatini konkretlashtirish adi. va h.k.) kabi tadqiqot obyekti va subyektni aniqlaydi. Estetik tarbiyani klasterlashni amalga oshiradigan bir qator algoritmlar mavjud, ammo ularning barchasi turli xil natijalar berishi mumkin. Shu bois, klasterlash sifati aniqlash uchun avvalo, estetik jarayon (yoki munosabat)ning ijtimoiy ahamiyatini o’rganish zarur. Bunda klasterlash: a) ob’yektlar majmuasini kichik to’plamlarga guruhlash; b) bir mezonli tarbiya shakllarini turkumlash; v) tarbiya ob’yektlarining raqamli va toifali xususiyatlarini tavsiflash; g) estetik tarbiya mezonlariga mos kelmaydigan ob’yektlarni aniqlash nazarda tutiladi.

Klaster vositasida ta’lim bilan tarbiyaning uzviy va uzluksiz zanjirini yaratishga erishish mumkin va u ta’lim va tarbiya amaliyotini takomillashtirishga xizmat qiladi. Buning uchun ta’limning axloqiy mazmunini boyituvchi aniq maqsadga yo’naltirilgan manfaatli hamkorlik zarur. Bu hamkorlik talabalarining o’quv, ishlab chiqarish va malaka amaliyotini eskirgan usul hamda boqimanda kayfiyatidan holi bo’lgan “Amaliyot – talabaning faol ish kuni”ga aylantirishga xizmat qiladi.

Estetik tarbiya klasterlarining ijtimoiylashuv jarayoni murakkab mexanizmga ega bo’lib, uning ruhiy va madaniy jihatlari mavjud. Jumladan, madaniy jihati insonning ma’naviy qadriyatlarni o’zlashtirish jarayonini qamrab oladi[5]. Shu ma’noda, estetik tarbiya klasterlarining ijtimoiylashuv funksiyalari quyidagilardan iborat: 1) ijtimoiy-tarixiy jarayon subyektni shakllantiradi; 2) madaniyat va sivilizatsiya taraqqiyotida vorisiylikni ta’minlaydi; 3) individni ijtimoiy muhitga moslashtirish orqali jamiyatning estetik qonuniyatlar asosida rivojlanishi uchun zamin yaratadi.

Hamkorlik pedagogikasining integrativ funksiyasi tarbiya klasteri uchun mos keladi va ayniqsa, estetik bilim va dunyoqarashni boyitish, estetik ta’lim va tarbiyani mustahkamlashda progmatik asos bo’lib xizmat qiladi. Ayniqsa, estetik tarbiya klasteri umuman “Ustoz-shogird” an’alarini rivojlantirishda, xususan 51108100 - Tasviriy san’at va muhandislik grafikasi bakalavr ta’lim yo’nalishi mavjud bo’lgan ta’lim muassasalarida samarali natija beradi. Bundan tashqari, o’zining samarali natijasini berishi mumkin. Biroq, bu tizimda madaniy, ma’rifiy va tarbiyaviy faoliyatni tashkil etishdagi yondashuv yakka-kalldan umumiylikka emas, umumiylikdan yakka-kalikka qarab yo’naltiriladi. Bunda o’qituvchi boshqaruvchi emas, balki yo’naltiruvchi vazifasini bajaradi, xolos. Qolgan barcha ishlar talaba(lar) tomonidan amalga oshiriladi. Bu faoliyat “Talaba talabaga – ustoz”, talaba talabaga – shogird” innovasion prinsipiga asoslanadi.

Pedagogik ta’lim klasteri tizimda mavjud muammolarni, o’z navbatida, uning kuchli va kuchsiz tomonlarini aniqlashga imkoniyat yaratadi. Klasterda ishlarning holati haqida ma’lumotlarning juda ob’yektiv bo’lishi muhim ahamiyatga ega. Klaster erdamida hukumat, ta’limni nazorat qiluvchi davlat idoralari klaster amal qiladigan mintaqadagi ta’limni rivojlantirish uchun

amalga oshirilgan tajriba va tadqiqot natijalarini samarali qo'llashlari mumkin bo'ladi. Ta'limga nisbatan klaster endashuvi boshqaruv organlariga tizim ichida samarali o'zaro ta'sir o'tkazish uchun muayyan vositalar bilan ta'minlash, muammolarni yaxshiroq tushunish, mintaqada rivojlanishning ilmiy asoslarini rejalashtirish imkonini beradi.

Ta'kidlash zarurki, oliy ta'lim muassasalarining ma'naviy, ma'rifiy, madaniy va tarbiyaviy sohadagi faoliyatiga "Pedagogik ta'limni tarbiyaviy klasteri" tizimini joriy etish vaqti keldi. Bu tizim orqali oliy ta'lim muassasalarida ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini yuksaltirish, ta'lim bilan tarbiyaning uzviyligini ta'minlash uchun sharoit yuzaga keladi. Ayniqsa, "Pedagogik ta'limni tarbiyaviy klasteri"ning asosiy tamoyillarini tarbiyaviy sohaga joriy etishning ta'sirchan mexanizmlari yaratiladi. "Bilimdan- ilmga, ta'limdan - tarbiyaga" tamoyili asosida "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasi"da belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlaydi [6].

Xulosa va takliflar. "Tarbiya klasteri"ni ta'lim bilan tarbiyaning uzviyligini ta'minlashga qaratilgan yaqin istiqboldagi eng muhim tizim sifatida joriy etish mumkin. Bu ta'limning ma'naviy-axloqiy mazmunini oshirish, talaba-yoshlarga insoniylikning milliy an'alariga sodiqlik ruhini chuqur singdirish hamda tanqidiy tafakkurni mustahkamlash bo'yicha keng ko'lamli ma'rifiy va tarbiyaviy ishlarni olib borishda yaqin istiqboldagi eng muhim tizim bo'lib xizmat qiladi.

Estetik tarbiyani klasterlash fan – ta'lim – tarbiya integratsiyasini takomillashtirish hamda yangi innovasion texnologiyalarni amaliyotga joriy etish uchun sharoit yaratadi. Buning natijasida tarbiyaviy ishlar manzilli va maqsadli yo'naltiriladi, tarbiyaning uzviyligi va uzluksizligi ta'minlanadi. Tarbiya klasteri doirasida axloqiy, estetik, ekologik, huquqiy, iqtisodiy va hokazo shakllarida tarbiyaviy ishlarni tashkil etishning yangi va dolzarb ilmiy-nazariy va ilmiy-amaliy tadqiqotlar obyekti yuzga keladi. Bu esa qo'shimcha ta'lim va ilmiy-tadqiqot yo'nalishlarning shakllanishiga, yangi avlod ilmiy-uslubiy ishlanmalarning yaratilishiga hamda ilg'or g'oya va tashabbuslarni rag'batlantirish uchun sharoitni yaxshilashga olib keladi.

1. Oliy ta'lim muassasalarida yoshlar bilan ishlash tizimini takomillashtirish hamda ma'rifiy-tarbiyaviy sohani yanada rivojlantirish bo'yicha estetik tarbiya Konsepsiyasini ishlab chiqish kerak. Bu o'z navbatida, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 apreldagi «Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida» PQ-2909-son Qarori hamda 2018 yil 27 iyundagi «Yoshlar – kelajagimiz» Davlat dasturi to'g'risida» Farmonida belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlashga xizmat qiladi.

2. Estetika klasterlarini pedagogik ta'limning estetik mazmunidan kelib chiqqan holda "Ta'lim + Bilim + Tarbiya" tamoyili asosida amalga oshirish zarur. Bu ma'naviy-ma'rifiy ishlarni zamon talablari asosida tashkil etish, yoshlarni turli mafkuraviy hurujlardan himoya qilish, hayotga ongli munosabatini shakllantirish, yon-atrofdagi yuz berayotgan voqealarga daxldorlik hissini oshirish bo'yicha aniq va samarali natija beradi. Buning uchun avvalo, oliy ta'limning shakllari va mazmunan qiyofasi estetik ta'limning sifati va estetik tarbiyaning aniq natijadorligini baxolash mezon (indikator)larini ishlab chiqish va zamon talblariga moslashtirish maqsaldagi muvofiq.

3. O'zaro hamkorlikka asoslangan estetik tarbiya usullari va vositalarini modernizatsiya qilish lozim. Hozirda muayyan g'oya va tashabbusni bir tomonlama amalga oshirish qiyin. Tomonlarning umumiy maqsadlarga yakdillik bilan intilishi real va amaliy natijaga erishish imkoniyatini paydo qilishi bilan birga samarali natija ham beradi. Aks holda yangilik va innovatsiya sifatida ilgari surilgan tashabbus qo'llab-quvvatlanmaydi, tashabbus ijrochisi ham faqat bir tomonning o'zi bo'lib qolaveradi. Natijada estetik jarayonlardan zerikish, bezish, ko'ngli sovlash, qiziqmaslik holati yuzaga keladi. Buning uchun mahallalarda "Estetik tarbiya maskani", tuman (shahar)larda "Estetik tarbiya klasterlari Monomarkazi" faoliyatini yo'lga qo'yish lozim.

4. Respublikamizda 2020 yildan umumiy o'rta ta'lim maktablarning 1-11 sinf o'quvchilari uchun joriy etilgan "Tarbiya" fani darsligining mazmunini estetik tarbiya masalalari hamda o'quvchilar estetik dunyoqarashini boyitishga oid mavzular bilan takomillashtirish maqsadga muvofiq. Bu borada "Tarbiya" fanining dasturiga "Go'zallikni tushunish, anglash va yaratish", "Hunuklikni bilish va undan saqlanish", "Ulug'vorlik va yaratuvchanlik qanday paydo bo'ladi", "Estetik tasavvurni rivojlantirish yo'llari" kabi mavzularni kiritish lozim.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Shavkat. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. -Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2020. -149 b.
2. Muxamedov G'.I. Klaster ta'limga nisbatan innovasion yondashuv sifatida. Barqaror rivojlanishda uzluksiz ta'lim: muammo va yechimlar. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman. Chirchiq, 2019, 21-24 may. -8 b.
3. Лыткина Л.В. Эстетическое воспитание подростков посредством обогащающего кластера. <https://urok.1sept.ru/articles/685160>.
4. Abdulla Sher. Estetika /Darslik. -Toshkent: O'zbekiston NMIU, 2014. -B. 227-230.
5. Gaut V. «Art» as a Cluster Concept // Theories of Art Today / ed. by N. Carroll. Madison: University of Wisconsin Press, 2000.
6. Xusanov Baxodir. Estetik tarbiya klasterlarining falsafiy asoslari. Monografiya. -Toshkent: "ZEBO PRINT", 2024. – 168.
7. Oribboyeva, D. D. (2020). Social competence as an integral part of the teacher's professional maturity. Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology, 2(11), 347-353.